

Історіографія, джерелознавство

ББК ТЗ (4 УКР) 461-051

**СПРОБИ ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ПРАЦІ П.КУЛІША
«ИСТОРИЯ ВОССОЕДИНЕНИЯ РУСИ»***Д.А.Кондратьєва, Н.Р.Темірова***АНОТАЦІЯ**

У статті проаналізовано дискусійну, новаторську для свого часу історичну концепцію П.Куліша, викладену в праці «История воссоединения Руси», яка стала надбанням української історіографії XIX ст. На основі порівняльного аналізу його поглядів з міркуваннями провідних українських істориків здійснена спроба виявити протиріччя та відшукати раціональні ідеї в сприйнятті минулого П.Кулішем.

Ключові слова: П.Куліш, «История воссоединения Руси», романтизм, позитивізм, козаччина, «возз'єднання».

Створення національної ідеї не можливе без спираць на героїчне минуле народу. При цьому в орбіту героїзації доволі часто потрапляли (й потрапляють) історичні персоналії й явища далекі за внутрішнім змістом від самого слова «герой». Та не зважаючи ні на що раз у раз ми зіштовхуємося з таким процесом, започаткованим з легкої руки Й.Гердера. Кожен народ у своїй минувшині має героїчну сторінку, в якій акумулюється його енергія. Для українського народу такою є козацька доба. Незважаючи на віддаленість у часі, події тієї буремної епохи не припиняють будоражити уми вітчизняних інтелектуалів. Історія козацтва протягом понад трьох століть виступає візитівкою української історичної науки. Тому, з одного боку, козацька доба в українській історіографії є однією з найпопулярніших та опрацьованих, водночас не припиняються дискусії, розгорнуті ще в XIX ст. Обговорення ролі козацтва в житті українського народу супроводжувалося появою ідей, які викликали скепсис або й повне несприйняття з боку наукового загалу. Серед авторів таких нестандартних поглядів – визначний український мислитель Пантелеймон Олександрович Куліш. Оцінка його розуміння козацтва становить самостійну наукову проблему, оскільки її розв'язання сприятиме поглибленню розуміння як процесу формування історичної науки, так і сутності козацтва як історичного явища.

Історичні погляди П.Куліша привертали увагу дослідників багатьох поколінь. Його сучасники нерідко піддавали критиці сприйняття мислителем української минувшини. «История воссоединения Руси» здобула негативну оцінку ще до її появи, що засвідчило упереджене ставлення сучасників до П.Куліша.

М.Драгоманов погоджувався з потребою переосмислити «вартість» і «хиби» козацтва, проте зазначав, що на все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну, підкреслюючи тим самим архаїчність дослідницького інструментарію [1]. Історики-державники вважали, що не варто ідеалізувати історію козаччини, першим в цьому ряді можна назвати І.Кревецького, який зазначав, що саме П.Куліш «перший замітив архаїчну рису в історії (козаччини) і перший мав відвагу – назвати її по імені» [2]. М.Грушевський вважав, що особлива цінність роботи полягала в її критицизмі [3]. Д.Дорошенко шкодував, що Кулішеві ідеї свого часу не зустріли «зрозуміння й належної оцінки» [4]. Сучасна українська історіографія намагається всебічно осягнути ідеї історичного розвитку у світосприйнятті П. Куліша. О.Ясь, Є.Нахлік, які присвятили низку досліджень творчості історика, зачіпають і проблеми осмислення ним

української державності. Водночас погляди П.Куліша на козацтво настільки оригінальні, що потребують спеціальної уваги.

Даною розвідкою автор має на меті відійти від сталого бачення проблематики козаччини, беручи за основу усталену концепцію пізнього Куліша стосовно історичного поступу українського народу та ролі й місця козацтва в ньому. Провести паралель між класиками українського історичного романтизму та виділити серед них еволюційного своїми поглядами дослідника.

Джерелами статті послужили праці П.Куліша, передусім, одна з найбільших і найвідоміших робіт «История воссоединения Руси», а також дослідження інших істориків його доби. Роботи Н.Костомарова, як ті що найбільш яскраво ілюструють роздвоєння українського романтизму.

Український романтизм початку XIX ст. був органічним явищем духовного, культурного та наукового життя, виступав певним каталізатором національної міфотворчості, способом актуалізації історичних традицій, що формували українську національну свідомість. Територією для історичних пошуків дослідників-романтиків стала українська козаччина, в особливості часи Гетьманщини, які сприймалися як «наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [5]. В романтичному світогляді козацтво сприймалося, як виняткова моральна сила, яка боролася за православ'я та український народ. Наразі підкреслимо, що історики-романтики досить гостро реагували на полемічні зауваження опонентів щодо розбійницької сутності козацтва або намагання сподобити його до збіглих холопів та селянства [6]. Однак, прирівняння козацтва до західноєвропейського лицарства в студіях істориків-романтиків не є беззастережним. Роль козацтва як явища подавалася надзвичайно суперечливо.

Мінливість та надзвичайна здатність перетворень романтизму, виявляє тільки основні тенденції розвитку, що мають доволі специфічні особливості на різному національному ґрунті. В інтелектуальному просторі романтизму з'являються методичні новачі та експерименти українських істориків, які прагнули досягнути суперечливі метаморфози української історії доби пізнього середньовіччя і ранньомодерних часів[7].

Досить цікавим є взаємозаперечність фактів, що український романтизм надавав козацтву виняткової моральної сили, що обороняла православний український народ. Порівнюючи його з європейським лицарством, вони досить негативно реагували на зауваження стосовно розбійницької сутності козацтва.

Історичні дослідження Миколи Костомарова щодо козацтва посідають чільне місце в розумінні української історії. Він сприймав козацтво, як елемент давньої Русі, представників «вічевої вольності», уважав певним містком між княжою добою та новим часом, що відкидали єдино державницькі засади, при цьому беззаперечно наділяючи козацтво героїчним змістом[8].

М.Максимович обстоював думку про дві стихії, які відігравали вирішальну роль у творенні козацтва: «азіатсько-наїзницьку» та «греко-християнську»[9]. Ці ідеї перегукуються з поглядами Куліша, який уважав козацтво спільним продуктом Азії та Європи[10].

Духовні перетворення породили зворотні та ірраціоналістичні реакції, які знаходимо в дослідницьких інтенціях романтиків. Історична думка романтичного спрямування намагалася охопити бутність різних соціальних верств. Так О.Ясь зазначає, що історики-романтики репрезентували не тільки цікаві інтелектуальні експерименти з обширу українського історіописання XIX ст., а й демонструє своєрідність та парадоксальність романтичного типу мислення, що іноді продукував чудернацькі ідеї й химерні концепції нашого минулого [11].

Історія народу сприймалася П.Кулішем, як своєрідна морально-естетична система, в межах якої склалися взаємини між різними етносоціальними спільнотами.

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. П.Куліш намагався поставити осмислення української минушини в типологічний контекст світової історії, зокрема, застосувавши соціологічну концепцію О.Конта до пояснення складних суспільно-політичних процесів доби козаччини.

При цьому необхідно звернути увагу, що ідеологічні та історичні переконання самого дослідника протягом життя змінювалися, що сприймалося досить неоднозначно з боку його сучасників. Одні логічно пояснювали зміну світоглядної системи П.Куліша обумовлюючи це польським періодом життя, інші — «єгоцентричною» вдачею дослідника та його схильністю до масштабних й екстремальних експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальний творчий синтез.

Зламною історичною студією, що символізувала докорінну зміну поглядів дослідника, виступила тритомна праця «История воссоединения Руси». Початково означена робота була запланована як дев'ятитомний проект, що так і не реалізувався до кінця. Втілення задуму розтягнулася в часі, постійно корегувалася самим автором, що проявлялося у зміні загальної конструкції видання. Яскравим прикладом цього є опубліковане «Заявление» у II томі «Истории воссоединения Руси», де автор повідомляє читачам про намір значно розширити масштаби своєї роботи, тобто доповнити намічені дев'ять томів додатками «Материалы для истории Воссоединения Руси», оскільки на думку автора, «только прочитанный вполне источник дает возможность понимать верно выборки из него» [12].

Позиціонуючи свою роботу, як виклад історичної концепції процесу «возз'єднання» Русі, «совершившийся незримо для современников, жизни трех народов», А.Куліш вважає за доцільне «отделить в особую книгу критическую работу от повествовательной» з метою кращого розуміння логіки, якою керувався сам під час написання «Истории воссоединения Руси» (Критико-библиографические работы для Истории воссоединения Руси) [13]

Зазнавши впливу позитивізму, П.Куліш вимальовує історичний процес не тільки як систему з морально-естетичними нормами, а й соціальними і природничими законами. Авторський розрив з тогочасною традицією українського історіописання висуває його дослідження у становище інтелектуальної опозиції до праць колишніх наставників й друзів. Його конфронтацію простежуємо в низці гострих й інколи образливих інвектив супроти творчості Т.Шевченка, М.Костомарова. Нерідкими були різкі випадки щодо поглядів М.Максимовича, котрий характеризується автором як «один из бездарнейших людей, когда-либо бравшихся за перо литератора» [14]. Бачення П.Кулішем існування козаччини викликало негативну реакцію М.Костомарова. Він зосередився на всебічному аналізі упущень та перекручень, виходячи з твердження: «Все твориться у світі поступово; жодне історичне суспільство не з'являлося готовим, як Афіна з голови Зевса». Він заперечував ширення думки про розбійницькі інстинкти козацтва на весь час його існування, що виступав певним «знаряддям, що рухав механізм політичних інтересів країни» [15]. Отже, незважаючи на спільні передумови романтичного історіописання М.Костомарова, М.Максимовича та П.Куліша, у останнього сформувалися відмінні підходи до інтерпретації історії козацтва.

Розглядаючи козацтво як багатовимірне явище, дослідник зображує його не тільки як силу, що протидіяла «азіатському хижацтву», а й як своєрідний спосіб життя: «..козакування було для них не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного» транслює ідею, що козакування це не лише спосіб життя, а й «народницький ідеал рівноправності в грубій формі», ідеалізація вільного життя [16]. У сьогоднішній історичній науці нароби П.Куліша були покладені у підмурки «уходницької» гіпотези виникнення козацтва.

Пантелеймон Олександрович відстоював думку, що одвічна боротьба козацтва за існування, не тільки відчужувала цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницьких, серед яких майже не залишилося місця релігії.

Існування «військово-промислової корпорації» співвідносить з побутованням шляхти, змагання яких певною мірою визначали перебіг польсько-української історії: «ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали, й знов вставали паралельно... Доля держави і майбутнє суспільства, цілком залежало від того, яка сила залишиться більш життєвою»[17].

Історію козацтва, Пантелеймон Куліш, як і М.Костомаров, поділяє на кілька періодів. Але засадами цього поділу є не відповідність конкретній ідеї, а стан взаємин між козаками та шляхтою, певний баланс сил. «У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуючою супроти татар панською пограничною сторожею, котру очолювали ті, чия була земля», виступали певним зняряддям польської колонізації українських пустель[18]. Початок другого періоду, ознаменувався з розпочатої наприкінці XVI ст. роздвоєння польської Русі на шляхетську і козацьку.

Останній етап виділяється досить не чітко, на нашу думку, Куліш планував у наступних томах більш детально допрацювати вказану проблематику.

У третьому томі «Истории воссоединения Руси» дослідник докладає певних зусиль для руйнування міфу про «козаков – благодетелей малороссийского народа» й дає визначення козацтву як «розбійницькій корпорації», ставлячи її на один щабель з ханською ордою та іншими степовиками. Пантелеймон Куліш звертає увагу опонентів на нові історичні джерела козацької доби, які передають різнопланові події та отримали оцінку не лише з вуст козацьких нащадків, а й польських та європейських сучасників та істориків. Відшукував нові й нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, намагаючись продемонструвати їх культурну архаїчність. Він достатньо гостро критикує героїзацію козаччини в українській історіографії. Та не відходить від думки, що козаччина в своїм середовищі відрізняється від того змісту яким його штучно наповнили дослідники. «Так, як колись товариш Сулими, Павлюк і послі королівського помилювання на ешафоті не зрозумів, що козацьке видумане право підлягає правам, заслуженим у всесвітньої культури, - так і літературний гайдамака не хоче розуміти нічого, oprіч тих диких, татаруватих ідеалів, які перед ним виставила козацька поезія та безкритична історіографія»[19]. П.Куліш звертає увагу сучасників-дослідників козацької доби й на те, що нові джерела у більшості випадків не підтверджують гіпотез про козацтво - «театральні підмости, з яких нам показували українських героїв, не приваблюють нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відбивається артистична вбогість»[20].

П.Куліш зображує козацтво як «могутню руйницьку», «морально нікчемницьку» силу. «Для козаків не була священна навіть та влада, котру вони самі ставили над собою, як зречення будь-якої іншої: хоча вони були здатні скоритися найгрубішому деспотизму обраного ними вожака, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою»[21]. Козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею, врешті-решт на загибель.

Незважаючи на це дослідник відводить значну роль козацтву у возз'єднання Південної та Північної Русі, де воно виступає «матеріальною силою» в тимчасовому одстоюванні свободи від турецько-татарської та польської агресії. Він вважає, що лише завдяки бажанню козацької верхівки задля збереження власного життя та майнових прав перейти під протекцію московського самодержця, виникає протиприродна унія між царатом та козацтвом. Козацтво за визначенням П.Куліша «республікоподібне»,

«зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне» тіло, яке не усвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання». Сам же процес возз'єднання автор трактував як політичний акт, духовний вибір, який відбувся задовго до його розуміння в історії[22]. Та дослідник доходить висновку, що царська протекція створила нерівні умови для розвитку українського та руського народів. Кулішева концепція «руської двоїстості» була значною мірою вимушена; державна єдність українців та росіян усвідомлювалася ним як історична неминучість, але не як остаточний ідеал[23]. Якщо у ближчому майбутньому не майорить перспектива виборення «окремницької волі» України, то треба, вважає дослідник, добиватися збереження національно-культурної своєрідності українського народу та його рівноправного становища з російським. Суть Переяславської угоди 1654 р., П.Куліш ужив із пропагандистською метою: мовляв, Стара Русь віддавна прагнула возз'єднання з Новою Руссю під скіпетром московського царя як рівна з рівною і вільна з вільною, тим-то й тепер їхні взаємини в одній державі мають будуватися саме на таких засадах. Переяславська рада політично узаконила довготривалий процес возз'єднання, що за логікою Куліша, лише нашкодило йому, бо реалізувала його як прохання козаків до московського монарха прийняти їх у своє підданство[24]. Тому висвітлюючи у тритомній монографії «История воссоединения Руси» злуку України з Московщиною, дослідник неодноразово наголошує, що у кожного народу повинна бути своя історія, яка б надавала можливості створити власну державу, а сам акт «возз'єднання» вказує на споконвічне роздвоєння Русі, й таке існування для означених народів вічне[25]. Зазначена ідея стала наріжним каменем концепції П.Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність України та Росії. За Кулішем, історія «руського світу» - це боротьба різних ідей, основ буття, та за великим рахунком – тріумф ідеї возз'єднання Русі Південної та Північної.

Отже, у 70-80 рр. XIX ст. назріла потреба критичного переосмислення романтичної ідеалізації феномену козацтва. П.Кулішеві, як історикові, випала можливість розвінчати козацький міф, у конструюванні якого він сам у юні роки брав активну участь. Виступаючи деміфологізатором, він не уник нових крайнощів – критичного осуду й навіть злісного знеславлення запорозької вольниці та гайдамаччини, генералізації «руїництва», зображення негативу козацького буття. Однак, позиціонує козацьку верству як руйнівницьку силу, П.Куліш все ж таки не відкидає її заслуги в пришвидшенні занепаду польського цивілізаційного шляхетства та формуванні зародків національної самоідентичності. «История воссоединения Руси» – перший крок з боку української історіографії у розвінчанні міфологеми козацької доби. Однак, позиціонує козацьку верству як руйнівницьку силу, автор не відкидає її заслуги в пришвидшенні занепаду польського шляхетства. Осягнувши концепцію П.Куліша крізь його роботу «История воссоединения Руси», можна твердити, що повертаючи із забуття безвічно суще ми знов і знов пересвідчуємося: Пантелеймон Куліш і нині попереду живих.

Перспективи вивчення творчої спадщини П.Куліша пов'язані із заглибленим аналізом його поглядів на українську минувшину в контексті загальної історіографічної ситуації XIX ст.

РЕЗЮМЕ

Праця П.Куліша «История воссоединения Руси» проклала стежку на шляху розвінчання міфологеми козацької доби, зображуючи історичний процес не тільки як систему з морально-естетичними нормами, а й соціальними і природничими законами. Історик акцентує увагу на складних суспільно-політичних процесах у козацькому середовищі, відводить значну роль козацтву у возз'єднанні Південної та Північної Русі.

Ключові слова: П.Куліш, «История воссоединения Руси», романтизм, позитивізм, козаччина, «возз'єднання».

SUMMARY

P.Kulich's work "Russia's Reunification History" has trailed towards debunking myths of Cossack era having represented the historical process not only like the system of moral and aesthetic standards, but of social and natural principles. The historian stresses attention on sophisticated socio-political processes in the Cossack environment as well as a role for Cossacks in the reunification of the Southern and the Northern Russ.

Key words: P.Kulich, "Russia's Reunification History", romanticism, positivism, cossacks, reunification.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – С.490.
2. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик-державник / Ф.Стеблій. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2003. – С.8-9.
3. Грушевський М.С. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М.С. Грушевський // Україна. –1927. – Кн.1/2. – С.10
4. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д.Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – С.16.
5. Костомаров Н. П.А.Кулиш и его последняя деятельность / Н.Костомаров // Киевская старина. – 1883. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://starieknigi.info/Zhurnaly/KS/KS_1883_2.pdf; Грушевський М. Історія України-Русі / М.Грушевський – К.: Наукова думка, 1995 Т.7 Козацькі часи. – С.567
6. Микитчук С. Вплив романтизму на світоглядне бачення П.Куліша / С.Микитчук // Проблеми історії XIX-XX ст. Вип. XV.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/piu19-20/2008_15/32.pdf
7. Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (Методичний інструментарій та техніка викладу) / О.Ясь // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип.4.- 2004. – С. 215-228
8. Костомаров Н. Лекции по русской истории. – Спб., 1861. – Ч.1: Источники русской истории / Н.Костомаров – С.11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://starieknigi.info/Knigi/K/Kostomarov_N_I_Lekcii_po_russkoj_istorii_01_1861.pdf
9. Ясь О. Вказ. праця.
10. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – Спб.: Общественная польза, 1874. – Т.2. – С. 58. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://starieknigi.info/Knigi/K/Kulich_P_A_Istoriya_vossoedineniya_Rusi_02_1874.pdf
11. Ясь О. Вказ. праця.
12. Кулиш П. Вказ.праця. – Т.2. – С. 4.
13. Там само. – С. 44.
14. Кулиш П. Вказ. праця. – Т.1. – С. 273.
15. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-1880-х років // Історіографічні дослідження в Україні. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. - №17. - С.78-105.
16. Кулиш П. Вказ. праця. – Т.1. – С. 144.
17. Кулиш П. Вказ. праця. – Т.2. – С. 178-179.
18. Кулиш П. Вказ. праця. – Т.1. – С. 168.
19. Куліш П. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року / П. Куліш // Хроніка-2000. – 2009. – Вип. 78. – С. 163-182.
20. Кулиш П. Вказ. праця. – Т.2. – С. 156.
21. Там само. – С. 173.
22. Ковальчук О. Історіософські пошуки П.Куліша: особливості моделювання історії / О.Ковальчук // Київська старовина. – 1999. -№ 6. – С. 116-123.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 2 (52), 2013 р.

23. Гончарук П. Суспільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша / П.Гончарук. – К.: ДАКККІМ, 2006. – С. 57.
24. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В.Кравченко // Переяславська рада 1654 / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С.523.
25. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Т.2: Життя Пантелеймона Куліша / Є.К.Нахлік. – К.: Український письменник, 2007. – 462 с.

Надійшла до редакції 12.03.2013 р.